

ÇALIŞMA YAŞAMINDA GÖZETİM

Uğur DOLGUN*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, içinde yaşadığımız dönemde giderek daha da yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanan 'gözetim' ve 'gözetim toplumu' olgularının çalışma yaşamı üzerindeki etkilerinin sosyolojik bir bakış açısı içinde analiz edilmesidir. Modernite ile birlikte uygulama alanı bulan siyasi-teknolojiler sonrasında, başta çalışma yaşamı olmak üzere her şey -ekonomi, toplumsal ve idari hizmetler, devlet, eğitim, vs.-giderek iktidar amaçlı bir gözetimin odağı haline gelmiştir. Gözetim pratiklerinin gündelik yaşamdaki egemenliğine yol açan bu süreç, moderniteye geçiş sürecinde Batı'daki 'kapatılma pratikleri' ile başlamış, modern toplumda hızla kurumsallaşmış ve bugün de en üst noktasına ulaşmıştır. Disipliner ve normsal bir karakteristik sergileyen modern toplumlarda, rasyonel denetim ile üretken iktidar yapıları birbirleri içine eklenerek kapitalist sürecin dinamolarını oluştururken; enformasyon toplumundan gözetim toplumuna salınım yapan günümüzde de, 'yeni ekonomi' anlayışı paralelinde örgütlenen piyasalar ile çalışma yaşamında, "dünyanın bütün bilgisayarları birleşin!" çağrısı diğer bütün ideolojik ve politik sloganları hızla bastırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çalışma yaşamı, disiplin, gözetim, gözetim toplumu, iş, siyasi teknolojiler, yeni ekonomi.

ABSTRACT

The aim of this study is sociologic analysis of the effects of "surveillance" and "surveillance society" cases discussed more intensively in our age, on the working life. Political-technologies find application field in the course of modernity and particularly working life

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

become the focus of a surveillance aiming power. But this process prevails in almost all other parts of the society such as economy, social and administrative services, state, education, etc. This process which leads to domination of the surveillance practices in everyday life begin with 'the practices of enclosing', rapidly institutionalised in modern society and today has arrived to the top point. In modern societies which show disciplinary and normative characteristics, rational control and productive power structures form the dynamos of the capitalist process by articulating each other. Also in our age which oscillating from information society to surveillance society, a call, "Unite all the computer of the world!" is lauder than all other ideological and politic slogans in markets and working life which organise parallel to the "new economy" concept.

Key Words: Working life, discipline, surveillance, surveillance society, business, political technologies, new economy.

GİRİŞ

Günümüzde teknoloji alanında ortaya çıkan yenilikler, genelde olumlu bir değişimi ifade etmekle birlikte, toplumsal alanda bazı radikal dönüşümlere yol açmakta; enformasyon toplumu gibi iyimserlik kokan kavramlar, zaman zaman iktidarların ve egemen kesimlerin toplum üzerindeki denetimi ele geçirme amaçlı uygulamalarıyla beraber gözetim toplumunun habercileri haline dönüşmektedir. Orwell ve Foucault gibi karamsar düşünürlerin gözetim üzerine kurulu disiplinler toplumları, telekomünikasyon ve uydu çağının teknolojik olanaklarıyla daha da belirginleşmekte ve netlik kazanmaktadır. Bu durum, gözetim toplumunun çok yakın olduğu yönündeki öngörüü de yansıtmaktadır. Nihai aşamada ise, enformasyon teknolojileri ile 'yeni ekonomi' olarak adlandırılan enformasyon kapitalizminin, insanlığa sadece sanal bir özgürlük sunacağı görüşleri yaygınlaşmaktadır.

Post-endüstriyel dönemin teknolojik alt yapısını oluşturan¹ ve temelinde "yönlendirilmiş" bir karakteristik taşıyan enformasyon teknolojileri, bir yandan insanlığın ve gelişmişlik düzeyini henüz tamamlayamamış ülkelerin diğer yandan da çalışanlar ile tüketicilerin denetimine yönelik çok yönlü bir amaç taşımaktadırlar. Bu bakımdan, doğal bir gelişim seyri izlediği kabul edilen birçok teknolojik ve

¹ Veysel Bozkurt, "Sanal Cemaatler", *Birikim Dergisi*, No: 127, Kasım 1999, s. 65

ekonomik gelişmenin, aslında kişisel yaşamın tüm işlevlerini gözetim altında tutma ya da insanlığı reşit olmayan bireylere dönüştürme hedefi göttükleri görülmektedir. Bu bağlamda bir nimet olmanın yanında bir tehlike olarak da beliren bu teknolojiler, küresel anlamda egemen kesimlerin insanlığı tarihte görülmemiş biçimde kontrol altına almasını sağlayan gizli silahlar haline gelmektedirler. Kısacası, enformasyon teknolojileri basit bir kavramsallaştırmayı ifade etmekten öte, söz konusu gelişmeler doğrultusunda bir 'ideoloji' haline dönüşmektedir.

GÜNÜMÜZDE ÇALIŞANLARIN GÖZETİMİ

İnsanlığın sınai ilerleme aşamasında attığı ilk adımlardan biri, üretimde insanın adale gücünü ikame etmek olmuştur. İlk dönemlerdeki saban kullanan adamın yerini insanlığın yerleşik toplum düzeyine geçmesiyle birlikte hayvanlar almış, daha sonraları da dizel motorlar bunların üretimdeki gücünü ikame etmiştir. Ancak her iki durumda da, insanın rehberliğine mutlak olarak ihtiyaç duyulmuştur. Sanayi toplumunun en karakteristik örneği olan Ford'un otomobil montaj hattında, üretimdeki bir arabanın bütün vida/ cıvata ve somunlarının tek tek insan eli tarafından sıkıştırılması gerekiyordu; ardından gelen yıllarda da imalat aşamasındaki hiçbir gelişme, üretimde insan elinin ve kol gücünün zorunluluğunu ortadan kaldıramamıştır. Ancak 1970 ve 80'lerde yaşanan gelişmelerle, enformasyon toplumunda bilgisayarların yaygınlık kazanması sonucunda bu durum kökten değişime uğramıştır. Makinelere koşulan mekanik adale gücü bilgisayarlar sayesinde kontrol edilebilir hale gelmiş, bilgisayarlar sahip oldukları duyargalarıyla duyabilir/görebilir ve karmaşık tüm proseslerin içinde insanı yönlendirebilir bir güce kavuşmuşlardır.² Bunların sonucunda gerek bilgisayarlar gerekse diğer enformasyon teknolojileri özgül problemlerin üstesinden gelmeye, daha da önemlisi gerektiğinde yeni toplumsal yapının dinamiğini oluşturan enformasyon ile insanı/toplumu yönlendirmeye başlamıştır.

Çalışma yaşamda bireyler, günümüzde 'enformatik gözetim'in kıskacı altındadır. Amerikan Yönetim Birliği tarafından 900 büyük şirket üzerinde yapılan bir araştırma, şirketlerden üçte ikisinin çalışanları üzerinde elektronik gözetim uyguladıkları sonucunu ortaya koymuştur. Fransa'da Ulusal Bilgi İşlem ve Özgürlükler Komisyonu da, sadece 1998

yılında çalışanlarını elektronik ortamda denetleyen firma sayısını 28 bin olarak belirtmiştir. Bugün piyasada çalışanların denetimi amacıyla çok sayıda sistem bulunmaktadır. PC Anywhere adlı programla, şirket çalışanlarının bilgisayarlarını merkezi bir ekran üzerinde denetlemek mümkündür. Microsoft'un 'Intellimouse' adlı sistemi bir yandan bilgisayarın açılış saatini veri olarak çalışanların hangi saatte işlerinin başına oturduklarını gösterirken, diğer yanda da mouse'un belirli bir zaman süresi içinde kat ettiği yolu hesaplamaktadır. Bilgisayarların bir dakikalık kullanımının 4 metrelik bir mesafeye karşılık geldiği hesabından yola çıkan sistem, gün içinde gerekli mesafeyi kat etmeyen her mouse kullanıcısının işini ihmal ettiği sonucuna ulaşmaktadır.³ Melssoft adlı şirketin 'İnsan Kaynakları Paketi' ise, çalışanlar hakkında çok daha kompleks özelliklere sahiptir: Çalışanlara ait istihbarat bilgilerinden karakter analizlerine, ücret bordrolarından izin bilgilerine, zimmetlerindeki eşyalardan disiplin suçlarına, işe devam durumlarından aile geçmişlerine, yaptıkları satışlardan performans değerlendirmelerine kadar her tür bilgiyi istenildiği an bilgisayar ekranına getirmektedir. Böylece çalışanlarla ilgili her türlü ayrıntı kayıt altına alınmakta ve tüm yaptıkları dakika dakika izlenebilmektedir.

Sonuç olarak, bugün enformasyon teknolojileri sayesinde, geçmişte hayal bile edilemeyecek yöntemlerle zamanı kontrol etmek ve mekanı aşmak artık mümkün hale gelmektedir. Ancak çalışma yaşamında gözetimin tarihi incelenecek olursa, bunun sadece günümüze özgü olmadığı ve ekonomik yaşamdaki tüm devrimsel dönüşümler gibi sanayi toplumu ile kapitalizm içinde en karakteristik halini aldığı görülür.

MODERNİTEYE GEÇİŞ SÜRECİNDE GÖRÜLEN GÖZETİM PRATİKLERİ

Batı'da moderniteye doğru evrilen geçiş dönemindeki gözetim etkinlikleri, yeni yeni biçimlenmekte olan toplumsal yapıda "kapatılma pratikleri" şeklinde ağırlığını duyurmaya başlamıştır. Bu aşamada ortaya çıkan pratiklerin, Batı'ya dinamizmini kazandıran kapitalizm ve sanayi devriminin işleyiş mantığına hizmet eder biçimde bir işlevsellik yükledikleri görülür.

Batı'daki kapatılma pratikleri, gözetimin 'modern' anlamda

² William Knoke, *Bold New World*, New York: Kodansha International, 1996, s. 96

³ Enis Coşkun, *Küresel Gözetim*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2000, s. 27

kurumsallaşma yaşaması açısından ilk evreyi oluşturur. Kapatılma pratikleri ilk olarak salgın hastalıklar nedeniyle ortaçağda görülmüşse de, on yedinci yüzyılda Foucault'nun "*Büyük Kapatılma*" olarak adlandırdığı devrimsel bir dönüşüm yaşanmıştır. Paris'te 1656 yılında çıkartılan kararnameyle, '*Genel Hastane*' adı altında bir kurum kurulmuş ve birkaç ay içinde şehirdeki yaklaşık her yüz kişiden biri bu kurumun çatısı altında gözetime tabi tutulmuştur. İşleyişi ya da amacı bakımından tıbbi bir yönü bulunmayan bu kurum, Fransa'da yeni filizlenmekte olan monarşi ve burjuva düzenine özgü mutlakiyetçi örgütlenme ile eş zamanlı ortaya çıkmış ve onun yürütme makamı olarak kısa sürede krallığın tüm şehirlerine yayılmıştır.⁴

Bu dönemde, Batı'daki tüm şehirlerde benzer gelişmeler yaşanmış ve buralardaki nüfusun büyük kısmı resmi denetim ve gözetim altındaki bu kurumlara kapatılmışlardır. *Çizgi dışı nüfus* olarak da adlandırılan⁵ ve farklı özellikler taşıyan bu kitlelerin tek ortak yanı, çalışmak istemeyen ya da çalışamayan kişilerden oluşmalarıdır. Aynı zamanda bunlar, bir işi ve evi olmayan yersiz yurtsuz insanlardır. Dolayısıyla kapatılmadan kurtulmak için, bir meslek icra etmek veya düşük ücretli de olsa bir işe sahip olmak gerekmiştir. Bu gruptakilerin tümü, insan varoluşunun temellerine yöneltilmiş bir tehdit olarak algılanmış; toplumsal ve geleneksel becerilerinin bulunmayışı, bu tehdidi devleti yönetenlerin gözünde daha da tehlikeli kılarak, bu kişileri mevcut sistemin içinde eritecek ya da dışlayacak bir gözetimi şart kılmıştır.⁶

Kapatmanın ardında dinsel ve ahlaki anlamlar da bulunmakla birlikte, asıl neden siyasi ve ekonomik faktörlerdir. İspanyol ekonomisinin neden olduğu bir kriz Batı dünyasını etkisi altına almış, ücretlerin düşmesine, işsizliğe ve mali darlığa yol açmıştır. Bu noktada kapatılma pratikleri, ikili bir işlev üstlenmiştir: Hem ekonomik kriz sırasında aç kalan işsiz ve aylak kesimin baş kaldırma tehlikesine karşı güvenli bir önlem ve toplumsal korunma olarak görülmüş, hem de kriz sonrası döneme yönelik olarak ucuz ve denetlenebilir bir istihdam havuzu oluşturulmuştur.

⁴Michel Foucault, *Deliliğin Tarihi*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 2000, s. 90

⁵Baykan Sezer, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990,s.83

⁶Zygmunt Bauman, *Yasa Koyucular ve Yorumcular*, Çev: Kemal Atakay, İstanbul, Metis Yayınları, 1996, s. 51

Belirtildiği gibi kapatmanın temelindeki neden, kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda devinim gösteren sosyo-ekonomik faktörlerdir. Bu anlamda kapatılmanın mantığı, feodalizmden kapitalizme geçiş gösteren koşullar içinde ortaya çıkar. Kapatma ve gözetim pratikleri açısından kurumsallaşmanın öncüsü olan Paris Genel Hastanesi'nin kuruluş amacı, *çalışma* ve *asayiş* faktörleri ile kendini gösterir. On yedinci yüzyıldaki din savaşlarının ardından topraklarından sürülen köylüler, terhis olan veya kaçak durumuna düşen askerler, fakir öğrenciler, hastalar ve işsiz emekçiler, toplumsal açıdan büyük bir kaosa yol açmışlardır. Otuz Yıl Savaşları sonrasında yüzyılın başındaki ekonomik toparlanma sona ermiş ve dilencilik/aylaklık had safhaya ulaşmış, sürekli yükselen vergiler de imalathaneleri (manufacture) krize sokarak işsizliği arttırmıştır. Böylece 1621'de Paris'te, 1639'da Rouen'de ve 1652'de Lyon'da işçi ayaklanmaları patlak vermiştir. Ayrıca yeni ekonomik yapı sonrasında çalışma yaşamı da çözülmeye başlamış ve büyük imalathanelerin gelişimine bağlı olarak kalfa birlikleri ortadan kalkmıştır. Bu etkenler neticesinde geçim olanaklarından yoksun şekilde toplumsal herhangi bir bağı kalmayan kitleler, süreklilik arz eden bir devinim içine girmişler ve kendini serbest hisseden tehlikeli bir sınıfa dönüşmüşlerdir. Bu ortamda '*Genel Hastane*', toplumsal düzensizliklerin kaynağı olarak gördüğü dilencilik ile aylaklığı önleme misyonunu yüklenen bir iktidar olarak kendini göstermiştir.⁷

Patlak veren isyanlar sonrasında toplumsal açıdan yurtsuz hale gelen, herhangi bir yere ait olmadıkları gibi davranışlarından dolayı sorumluluk duyacakları somut bir cemaatleri veya üstleri de bulunmayan bu '*efendisiz insanlar*'ın ortaya çıkardığı tehlikeler, toplumsal denetimin sağlanması yönünde büyük bir engel oluşturmaktaydı. Burada öne çıkan, her ne kadar *çalışmanın insanı yücelten ve artıran etkisi* olarak görülse de; asıl etken, '*çalışma*'nın, bir efendiye sahip olmak/ bir cemaate ait bulunmak ve daima göz önünde - ya da denetim altında- bulunmak anlamlarına gelmesiydi. Tersine bir durum, yani *toplumsal açıdan görünmez* kalmak, toplumsal denetimden ve gözetimden kaçmak demektir. Bu kesimler, ahlak sosuna bulanmış burjuva toplumunda, toplumsal düzeni sarsan ve kendi kuralları içinde *kuralsızca* yaşayan küçük bir iktidar grubu gibiydi. İmparatorluğun

⁷ Michel Foucault, *a.g.e.*, s. 112

iktidarı içinde, kendi küçük iktidar adacıklarını oluşturmuşlardı. İmparatorluğun gücünün ve toplumsal düzenin korunması adına, bu sefil ve aykırı iktidar adacıklarına izin verilemezdi. Bu tehlikeli kesim, kendi küçük dünyalarından kopartılarak sürekli gözetim altında tutulmak üzere kapatılmalıydı; düzensizliğe ve günaha harcadıkları güçlerini, imparatorluğun ve burjuvazinin yararına olacak şekilde üretime dönüştürmeliydiler. Bunu fark eden otoriteler, çizgi dışı nüfusu zor kullanarak ait oldukları asıl mekanlarına geri döndürmenin hedeflenen sonuçları sağlamayacağını gördüler ve 'düzenin' toplumsal açıdan yeniden üretimi üzerine yoğunlaştılar. Buna göre aylaklar, kırsal alanlar ile kentlerin oluşturduğu bütünsel ağ açısından fazlalık kişilerdi; en önemlisi de, yerel otoritelerin bu kişilerle başa çıkabilecek araçları ya da becerileri her zaman söz konusu değildi. Geliştirilen çözüm, devamlı hareket halinde olan ve toplum açısından 'yabancı' kalan bu nüfusun 'görünürlük'lerini arttırma ve onları 'gözetim altına alma' araçları oldu. Böylece düzenin denetimi ve yeniden üretimi, bir *gözetim sorunu* olarak ortaya çıkarken; zorunlu kapatılma, 'düzen' ve yeni gelişmekte olan sınıai kapitalizm açısından kurtarıcı olarak görüldü. Kendilerini teftiş eden ve gözetleyen otoritelerden kaçma konusunda uzmanlaşan bu nüfus, sınırları belirlenmiş bir mekan içinde gözetime tabi tutularak *şeffaf* hale getirildi.

Bu keşfin sonunda, kapatılma kurumları Batı'nın tümünü ağ gibi sarmıştır. İngiltere'de, kapatmanın kökleri hem çok daha eskilere dayanmaktadır hem de yasalar tarafından hararetle teşvik edilmiştir. Örneğin 1575 tarihli bir yasa, ıslah evlerinden her kontlukta en azından bir tane kurulmasını hükme bağlamıştır. Bu yasadan birkaç yıl sonra, uygulamanın kapitalist sistem ve düzen açısından faydaları açıkça ortaya çıkınca, bu alanda özel girişime izin verilmiş ve isteyen istediği kadar kurum açmaya başlamıştır. On yedinci yüzyılın başında gerçekleştirilen yeni bir düzenlemeyle, bir yandan toplumun ve 'düzen'in yeniden üretiminin dinamosu olan kapatılma kurumlarından kendi yargı yetkisi içinde en azından bir tane kuramamış sulh yargıçlarına para cezası verilmeye başlanırken; diğer yandan burada kalanlara iş sağlayacak atölye, imalathane, tezgah kurma zorunluluğu ile buralara kimlerin gönderileceğine karar verme yetkisi yine yargıçlara ait olmuştur. Artık kapatma kurumları yeni bir anlam kazanırken, düzenin yeniden üretimi açısından sağladıkları yarar da ikiye katlanmaktadır. Bundan böyle kurumun hedefi, işsizleri kapatmak

değil, kapatılmış olanlara iş vermek ve onları toplumun refahı doğrultusunda çalıştırmaktır. Burada yaşanan 'yer değiştirme' çok açıktır: Bir yanda, istihdamın ve ücretlerin yüksek olduğu dönemlerde ucuz emek gücünün sağlanması; diğer yanda da, ekonomik kriz ile işsizliğin ortaya çıktığı dönemlerde aylaklığın eritilerek ayaklanmalara karşı toplumsal korunmanın sağlanması. Bunun kanıtı, ilk kapatma kurumlarının İngiltere'nin en sanayileşmiş şehirlerinde ortaya çıkmasıdır; Lyon'daki Genel Hastane, Paris'tekinden kırk yıl önce açılmıştır. Bu kurumlardaki amaç, 'çalışmayı' bir meşguliyet haline getirmek değil, üretkenliği sağlamaktır: Almanya'da her kapatma kurumunun bir uzmanlık dalı vardır; İngiltere'deki ıslahhaneler ekonomik gerilemenin en şiddetli dönemlerinde açılmıştır; Paris'te bazı özel girişimcilerin düşkünler yurdundaki iş gücünü kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmeleri için çeşitli düzenlemeler yapılmış; Paris Genel Hastanesi'nin büyük binalarını imalathaneye dönüştürebilmek için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur.⁸ Kısacası ortaçağ, kapatma pratiklerine çifte rol oynatmıştır: İşsizliği emmek veya radikal nitelikli toplumsal sonuçlarını ortadan kaldırmak ile yukarı fırladıkları dönemlerde ücret hadlerini denetim altına almak. Böylece sistem, hem emek piyasasına hem de fiyatlara etki etmektedir.

Sonuç olarak, sıkı bir toplumsal denetim sağlamak ve gelişmekte olan sınıai kapitalizminin ihtiyacı olan emek gücünü üretmek açısından, kapatma pratikleri görünenden çok daha ince ve etkili bir işlev yerine getirmişlerdir. Burada, toplumun ve kişilerin disipline edilmesi de, öncelikli bir role sahip olmuştur. Burjuva toplumunda disiplin, hem aylaklık ile serseriliğin panzehiri hem de ahlaki davranışlar ile örnek vatandaş olmanın ön koşulu olarak sunulmuştur. Board of Trade, yoksullara ilişkin olarak 'onları kamuya yararlı kılma' konusundaki önerileri içeren raporunda; yoksulluğun nedenini, ihtiyaç maddelerindeki kıtlık veya işsizlik değil, "disiplinin zayıflaması ve adetlerdeki gevşeme" olarak ele alır. Aynı zamanda bu, kapitalizmin egemen üretim biçimi olarak yerini aldığı dönemle örtüşen, tarihsel açıdan özgül bir iktidarı ifade etmektedir.⁹

⁸ Michel Foucault, *a.g.e.*, s. 59, 98

⁹ Colin Gordon, *Power/ Knowledge Selected Interviews and Other Writings of Michel Foucault*, New York, 1980, s.141'den aktaran; Koray Çalışkan, "Kapital ve Disiplin", Çev: Zeynep Çatay, *Birikim Dergisi*, No: 90, Ekim 1996, s. 14

MODERN TOPLUMDA GÖZETİM ETKİNLİKLERİNİN KURUMSALLAŞMASI

Gözetim, tarihin tüm dönemlerinde varolmuş ve egemen güçlere ait toplumsal denetim mekanizmalarının başında gelmiştir. Ancak çalışmanın kapsamı içinde ele alınacak şekliyle gözetim teknikleri, sını kapitalizm doğrultusunda ortaya çıkan ve enformasyon toplumuyla birlikte tüm yaşamı -özel ya da kamusal alana arasında ayırım yapmadan- egemenliği altına alan biçimde, sadece modern ve post-modern toplumlara özgü bir kavramdır. Söz konusu gözetim, 'modern toplumdaki pratikleri' açısından burada *teknik gözetim* olarak adlandırılacaktır.

Kurumsallaşmış şekliyle toplumsal yaşamın merkezi ve yaygın bir özelliğini oluşturan teknik gözetim, günümüzdeki anlamıyla on dokuzuncu yüzyıla kadar ortaya çıkmamıştı; bu aşamadan sonraysa, hızlı bir yayılım gösterdi. Geniş ölçekli sistematik bir denetime yaslanan bu yayılımın temel unsurlarını, sını kapitalizm, sanayi kentlerinin artışı ve yoğunlaşma hızı, ulus-devletin iç ve dış tehlikelere karşı korunma güdüsü, askeri örgütlenmeler, devlet idaresi, bürokratik yapılanma ve kapitalist işletme sayısındaki artışlar gibi bileşenlerin oluşturduğu modern toplumda bulmak mümkündür. Bu faktörlere bağlı olarak, sınıf ilişkilerinin, rasyonelize olmuş bir sistemin veya toplumun kendisinin mevcut yapı içine nüfuz edici bir boyutu olarak gözetim, sosyolojik açıdan modernitenin belirleyici özellikleri içinde en önemli unsurlardan birini oluşturur. Önceki dönemlerde, gündelik yaşamda sıradan insanların rutinini böylesine kapsamlı bir şekilde çevreleyen toplumsal örgütlenmeler söz konusu değildi. Dinsel, geleneksel ve feodal toplumlardaki mevcut uygulamalar, modernizm ile birlikte yoğunlaştırılmış ve sistematik hale getirilmiştir. Bu açıdan modernite, teknik gözetimi merkezi özellikte toplumsal bir kurum olarak kurmuştur.

Ancak modern dünyada gözetim, genellikle -verimlilik ve üretkenlik gibi hedefleri izleme amacındaki kararlar ile süreçlerin sonucu olarak veya demokrasinin sunduğu imkanlar doğrultusunda beliren toplumsal hizmetlerden yararlanma amaçlı verilerin derlenmesi için- göze batmayan yollardan yayılım göstermektedir. Bununla bağlantılı olarak da, öncelikle ordu, okul, fabrika ve devlet daireleri gibi kurumlarda ortaya çıkan gözetim pratikleri, gelişimini yaşamın tüm

alanlarını kapsayacak şekilde devam ettirmiştir. Bu anlamda, mevcut düzeni devam ettirme ve büyük toplulukların faaliyetlerini koordine etmenin aracı olarak her türlü fiziki zorlamanın yerini alarak, modernitenin kaçınılmaz bir boyutu haline gelen gözetim, yerel özellik taşıyan veya bölünmüş parçalardan oluşan kısmi alanlardan öte; bunları tümüyle aşmış bulunan sosyo-ekonomik analiz ve siyasi eylem biçimlerini gerektirir.¹⁰

Modernite, mevcut kimliğini her ne kadar kapitalist sistem içinde kazanmışsa da; bilginin yapılanmasına bağlı olarak, farklı bir devlet oluşumu ile örgütlenme biçimlerine sahiptir. Bu sürecin ilk aşaması olan ulus-devlet içinde, iktidarın yeni mekanizmalarını oluşturmak amacıyla kurduğu bilgi sistemleri ve gözetim teknikleri birbirlerinin içine girerler ve 'epistemolojik bir iktidar' gündeme gelir. Bireylere bilgi nesnesi olarak yaklaşan bu iktidar, siyasi/ hukuki/ idari ve ekonomik alanlar açısından, toplumsal olarak zaten sıkı şekilde gözetim altında olan bireyler hakkında her türlü bilgiyi de elde etme peşine düşer:

"... fabrika gibi bir kurumda, işçi emeği ve işçinin kendi çalışması üzerine bilgisi, teknik iyileştirmeler, küçük icat ve keşifler, işçinin çalışma sırasında yapabileceği mikro-uyarlamalar anında not edilir ve kaydedilir; dolayısıyla, işçinin kendi pratiğinden elde edilir, gözetleme aracılığıyla onun üzerinde uygulanan iktidar tarafından biriktirilir. Bu şekilde, işçinin çalışması, yavaş yavaş, denetimin güçlenmesini sağlayacak olan belli bir üretkenlik bilgisine ya da teknik bir üretim bilgisine dahil olur. Böylelikle, bireylerin davranışlarından yola çıkarak bizzat kendilerinden elde edilen bir bilginin nasıl oluştuğu görülür. Ayrıca, bu durumdan yola çıkarak oluşan ikinci bir bilgi vardır. Bireylerin gözlenmesinden, sınıflandırılmasından, kaydedilmelerinden ve davranışlarının karşılaştırılmalarının analizinden doğan, bireyler üzerine bir bilgi. Böylece, bu teknolojik bilginin yanı sıra bütün kapatma kurumlarına özgü bir gözlem bilgisinin, psikiyatri, sosyal-psikoloji, kriminoloji gibi bir tür klinik bilginin doğduğu görülür. Böylece, üzerinde iktidar uygulanan bireyler, ya kendilerinin oluşturduğu ve yeni normlara göre biriktirilecek olan bilginin elde edildiği yerdir, ya da yeni denetim biçimlerine imkan tanıyacak bir bilginin nesnelidir."¹¹

Bu anlamda pozitivist Aydınlanma düşüncesine dayanan

¹⁰ David Lyon, *Elektronik Göz*, Çev: Dilek Hattatoğlu, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1997, s. 309

¹¹ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, Çev: Işık Ergüden-Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 98

modernite, bilgi-iktidar ilişkileri üzerine kurulu olan ve bilimsel bulgular ile teknolojik yeniliklerin bireyleri yaşamın tüm alanlarında etkilediği ve geleneksel toplumdakine benzemeyen keskinlikte radikal kopuşları ortaya çıkartan bir süreçtir. Modernite ile ortaya çıkan ve bu içerimlerin nedenlediği yaşam tarzları, modern insanı geleneksel toplumlara ait düzen biçimlerinden daha önce eşi benzeri görülmemiş ve geri dönüşü olmayan bir şekilde çekip alır. Bu dönüşümler, yaygınlıkları ve yoğunlukları açısından önceki dönemlere göre çok daha etkilidir: Yaygınlık açısından, küresel düzeyde toplumsal bağlantı biçimlerinin kurulmasında etken olurlarken; yoğunluk açısından, gündelik yaşamın en kişisel ve mahrem yanlarını gözetim altında tutma gücüne sahiptirler.¹²

Modernite, modern toplum ile sanayi uygarlığını aynı anda anlatan temsili bir kavram olarak görülmüştür. Bu anlamda ekonomik sistemin, daha önceki toplumlarda olduğundan daha özgül ve derin etkilere sahip olduğu söylenebilir. Çağdaş dünyanın ekonomik sisteminin bir ifadesi olarak modernite, kapitalist düzenin ortaya çıkışıyla eş anlamlıdır.¹³ Bu bağlamda, modern toplumlar ile geleneksel toplumları nihai aşamada birbirinden ayıran temel nitelik, başlıca mekanizmasının gözetim olduğu ve sanayi teknolojisi ile kapitalizm tarafından şekillendirilen sosyo-ekonomik ilişkilerin karmaşık yapısallığıdır.¹⁴ Bir dizi özgül kurumsal özelliklere ve mekanizmalara sahip olması nedeni ile kapitalist toplum yapısı, modern toplumların bir alt türü olarak kabul edilmektedir. Modern devlet içinde olduğu gibi kapitalist sistemde de yönetsel biçimler, ulaşılan toprak sınırları üzerindeki eşgüdümlü kontrol ile ilişkilendirilir. Geleneksel devlet yapısında ise, ulus-devlet içinde ortaya çıkan bu yönetsel eşgüdüm düzeyi söz konusu değildir.¹⁵

Gözetim ile ilişkisi düzleminde kapitalizm, üretimin özel girişimin elinde bulunan sermayeyi arttırmaya yönelik şekilde artı-değeri ortaya çıkardığı fabrikalar ile söz konusu sürecin emeği içeren malların para

¹² Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev: Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1994, s. 14

¹³ Anthony Giddens - Christopher Pierson, *Modernliği Anlamlandırma*, Çev: Serhat Uyrkulak - Murat Sağlam, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001, s. 83-84

¹⁴ Anthony Giddens, *İleri Toplumlarda Sınıf Yapısı*, Çev: Ömer Baldık, İstanbul, Birey Yayınları, 1999, s.179

¹⁵ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s. 57

mübadelesi standartları doğrultusunda alınıp satıldığı örgütlü pazarlarda işlerliğe kavuşmaktadır.

Modernite içinde teknik gözetime, ilk olarak kapitalist sistem içindeki fabrika ve atölyelerde işçilerin sermaye adına disiplin altına alınması yoluyla rastlanır. Önceki dönemlerde servet, toprağa ve paraya dayanmaktaydı. Toprak sahibi burjuvazi, mülkünü bir yandan kraliyet ile feodal hukuka karşı diğer yandan da köylülerin küçük hırsızlıkları ile yağmalarına karşı korumak zorundaydı. Ancak elindeki serveti sanayiye -atölyelere, makinelere, hammaddelere- yatırdığı andan itibaren her şeyini işçi sınıfına¹⁶, diğer deyişle '*karşı taraftaki*' halkın eline teslim etmiş oluyordu. Bu anlamda, burjuva servetinin bu yeni biçimlerinin karşı karşıya geldiği ortam, gözetimi en sıkı şekliyle gerekli kılmıştır.

Bunun yanında, gözetime dayalı biçimde bireyleri otorite ve kurallar tarafından hizaya sokarak baskı altında tutma, modernitenin ilk dönemlerinde -sadece üst sınıfların muaf olduğu- bütünleştirici bir mekanizmalar kümesi oluşturmuştur. Bunlar, söz konusu grup dışındakilerin potansiyel emek gücü olarak görüldüğü fabrikalarda, işletme yönetiminin ihtiyaçlarına istendiği gibi hizmet etmekteydi.¹⁷ Böylece sınıai kapitalizmle birlikte, modernlik öncesi dönemlerde kendi emek güçleri üzerinde çok daha fazla söz sahibi olan işçileri *disipline* etmenin yeni ve daha etkili yöntemleri uygulanmaya konulmuştur. Önceden itaatsizliklerle başa çıkmak için, fiziksel baskı ve güç kullanımı uygulanmakta; emek süreci, sadakat yemini gibi normlar ya da korku ve zorunluluk yoluyla yaptırım altına alınmaktaydı. Ancak modern-kapitalist toplumlarda, işçilerin kendi emek güçleri üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunma hakkına sahip olmalarıyla birlikte, işçileri çalışma düzeni içinde tutabilmenin yeni araçlarının bulunması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, işverenin vereceği ücret dışında hiçbir geçim aracının bulunmadığı koşullarda hayatta kalmanın şartı olarak, mecburi çalışma zorunluluğuydu. Diğer bir yöntem olan gözetim ise, modern döneme özgü şekilde daha yumuşatılmış bir biçimsellik sergilemekteydi. Çalışma yaşamı ve çalışanlar üzerinde gözetim, işin zamanlanması/ işçilerin en uygun şekilde çalışma alanına yerleştirilmesi/ çalışma sırasında işçilerin sürekli olarak sınanmaları ve

¹⁶ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 134

¹⁷ Zygmunt Bauman, *a.g.e.*, s. 214

gözlenmeleri gibi yöntemlerle fabrikalarda işerliğe sokulmuştur.¹⁸

Bu bağlamda modernite, kapitalizm ve gözetim açısından fabrikalar kilit konumdadır, çünkü yeni dönemin işleyiş mantığı ve kuralları fabrikalarda belirlenmektedir. Fabrikayla birlikte toplumsal yaşamda büyük bir dönüşüm yaşanmış ve bu da gözetimin modern dünya içindeki önemine ilişkin yeni açılımlar sunmuştur. Birçok kuramda ortaya konduğu gibi kapitalist toplumun mabedi olan fabrika ve işyerlerinde verimliliğin artışı, işçilerin sistematik şekilde gözetimleri ile yakından ilişkilidir. Modern gözetimin bu boyutunun anlaşılması, fabrika sisteminin çok yönlü bir analizi ile mümkün hale gelmektedir. Burada, gözetime yol açan ve onu niteleyen anahtar unsurlar; teknoloji, makineler, zamanın ve mekanın kontrolü, standartlaştırma, uzmanlaşma, işbölümü, senkronizasyon ve işyerinde eğitim gibi temel faktörlerdir.

Fabrikayla ortaya çıkan ilk büyük dönüşüm, kırsal alan ile ev merkezli olan -ya da küçük ve ilkel nitelikteki atölyelerde dağınık bir görünüm sergileyen- çalışma yaşamının, teknolojinin gelişimi ile emek gücünün ayrışmasına ve disipline edilmesine paralel şekilde, merkezi ve kapalı bir mekan içinde toplanmış olmasıdır. Buradaki devrimsel nitelik, fabrikalarda ortaya çıkmış salt bir gözetim olgusundan ibaret değildir. Burada önemli olan, sını kapitalizmle birlikte beliren teknolojik ve siyasi teknikler sonucunda, tüm yaşamı biçimlendirmeye yönelik şekildeki fabrika merkezli bir mantığın ve işleyişin toplumsal yaşamın tüm alanlarına hızla yayılmasıdır. Ev ve işyerinin birbirlerinden ayrılması ile fabrika üretiminin yayılmasına yol açan temel itici güç, teknolojiye art arda yaşanan büyük devrimlerdir. Buhar makinesinin keşfiyle harekete geçen ve kısa sürede dokuma sanayiinden başlayarak tüm sanayi kollarını egemenliği altına alan makineler imparatorluğu sayesinde, çalışma yaşamı tümüyle fabrikalara kaymıştır. Bu paralelde fabrika sisteminin gelişimi, ücretli emeği disipline etmek için yeni siyasi tekniklerin ortaya çıkması ve özellikle işçilerin çalışma disiplinini temel alan gözetim araçları yoluyla doğrudan egemenlik altına alınmalarının sağlanması ile mümkün olmuştur.¹⁹

¹⁸ David Lyon, *a.g.e.*, s. 55

¹⁹ Harry Braverman, *Labour and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press, 1974, s. 69'dan aktaran; Anthony Giddens, *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, Çev: Ümit Tatlıcan, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2000, s. 132

Ancak bu durumun, sanayi devrimiyle birlikte hemen ortaya çıktığını söylemek de pek mümkün değildir. İlk dönemlerde işverenler, eski tarımsal kuralları aynen fabrikalarda uygulama yoluna gitmiş; aileler tarlalarda birlikte çalıştıkları için, fabrikalarda da aileyi tüm bireyleriyle birlikte işe almışlardır. Bu sistem, on bin yıldır tarımsal üretimde verimli olmasına karşılık, fabrikalarda aynı sonucu vermemiştir. Yaşlılar makinelerin temposuna ayak uyduramazken, buldukları ilk fırsatta oyun oynamaya kaçan çocuklar ayaklarından zincirlerle bağlanmışlar, aile bireyleri tarlaya gider gibi işe farklı zamanlarda gelmişler ve bunlar fabrika üretiminin verimliliğini engellemiştir. Bunun sonucunda yeni teknolojinin sunduğu imkanlar içinde aileyi bir üretim ekibi olarak kullanma uygulamasından vazgeçilmiş, fabrikalara özgü disiplin temelli yeni çalışma koşulları ortaya çıkmıştır. Makine başındaki çalışmayı orak veya sabanın başındaki çalışma gibi örgütlemenin mümkün olmadığı görülünce; yeni tekniklere uygun olarak, yeni bir disiplin ve gözetim anlayışı ortaya çıkmıştır.²⁰

Üretim aşamasında birbirini izleyen faaliyetlerin dizi haline getirilmelerinin sonuçlarından biri, her türlü detayı hesaba katan bir gözetim sayesinde zamanın her anına müdahale edebilme imkanıdır. Bu, bireyleri ulaştıkları düzeylere göre belirleme ve bu doğrultuda kullanma şansı tanımaktadır. Gözetime dayalı disiplinsel uygulamalar, her anı ve zaman kırıntısını birbiriyle bütünleştiren ve nihai bir noktaya doğru yönelten doğrusal bir zaman anlayışı ortaya çıkartmakta; sonuç olarak, kapitalist toplumda 'zaman' evrilmektedir. Bu aşamadan sonra fabrika üretimi, emek sürecinin işçiler tarafından denetiminin yerine işverenininkini geçiren emek gözetimini olanaklı kılarak yayılma göstermiştir. Çalışma yaşamında gözetimi temel mekanizma haline getiren zaman unsuru yanında diğer bir önemli etken de, onunla bütünlük oluşturan mekansal düzenlemelerdir. Öncelikle, sanayinin gelişimiyle birlikte kırsal kesimlerde yaşayan insanlar bu bölgelerden çekilerek alınmış ve büyük kentlerde toplanmıştır. Bu yoğunlaşma ve merkezleşme, asayişin sağlanması ve düzenin sürdürülmesi için çalışanlar üzerinde odaklanan bir gözetimi gerektirmiştir. Bu yoğunlaşmanın en karakteristik biçimine yine fabrikalarda rastlanır.

²⁰ Alvin Toffler, *Yeni Güçler Yeni Şoklar*, Çev: Belkis Çorakçı, İstanbul, Altın Yayınları, 1992, s. 223

Tarım toplumlarında, her yerde -evde, tarlada- yapılan çalışma; sanayi toplumlarında, binlerce işçiyi çatısı altında ve disipline edilmiş olarak bir düzen içinde örgütleyen fabrikalarda yapılmıştır. Mekansal düzenlemede amaç, bireylerin aynı anda hem çalışmaya odaklanabilmeleri için tecrit edilebilecekleri hem de gözetimi en rahat şekilde sağlamaya yönelik olarak yerlerinin bilinebileceği belli bir mekan içinde sistematize edilmiş dağılımlarının sağlanmasıdır. Fabrikalar yoluyla bu dağılım, belli talepleri olan bir üretim aygıtıyla eklemleştirilmiş olacaktır. Bir sonraki aşamada, işbölümü ile uzmanlaşmaya yönelik bir mekansal düzen anlayışı getirecek olan sistem; bedenlerin dağılımını, üretim aygıtının mekansal düzenlenişini ve çeşitli faaliyet biçimlerini, gözetime en uygun şekilde ve postalar halinde birbirine bağlamıştır. Fabrika içindeki bu dağılım, her bir işlem tipine göre ayrı ayrı uzmanlaşmış atölyelerden oluşmaktadır; bu sayede, fabrikanın koridorlarında gezinerek hem genel hem de bireysel nitelikteki bir gözetim mümkün hale gelmektedir. Böylece, işçinin görevinin başında olup olmadığı ve yapmakta olduğu işe ne derecede özen gösterdiği kolaylıkla izlenebilir, beceri ve hızına göre sınıflandırma yapılabilir, işçiler birbirleriyle kıyaslanabilir ve yapılmakta olan üretimin aşamaları rahatça gözlemlenebilir. Bu yolla, gözetime dayalı olarak bütün karışıklıklara bir çözüm getirilebilir. Sonuç olarak, mekansal düzenleme yoluyla, üretim belirli bölümlere ayrılmakta ve çalışma süreci hem temel aşamalara göre hem de bu işleri yapan bireyler ile bedenlere göre eklemleşmekte; bedenlerin içinden çekilen emek gücü bireysel birimler halinde çözümlenebilmekte ve söz konusu bu gücün - hız, beceri ve süreklilik gibi- değişkenleri en rasyonel şekilde gözetim altında tutulabilmektedir. Anlaşılacağı gibi, sanayi toplumu ile kapitalizmin karakteristiğini oluşturan fabrikalar sayesinde, *zaman ve mekan açısından* tam bir gözetim söz konusudur. Fabrikanın bütün işçilerinin bir çatı altına toplanmasıyla, mekansal bir yığılma yaşanmış ve çalışma saatleri yoluyla ilk defa "*zaman*" olgusu yaşamsal bir öneme bürünmüş; bunların sonucu da 'gözetim'in teknik olarak yaygınlaşması olmuştur.

Sanayinin en önemli işlevlerinden bir diğeri de, çift yanlı bir etkiye sahip olmasıdır. Bu sayede insan birikimi ve sermaye birikimi gibi iki farklı süreç, hem insanları besleyecek hem de onların emek güçlerinden yararlanacak şekilde bütünsellik sergiler. Marx'ın belirttiği gibi, üretim aygıtındaki teknolojik sıçramalar ile işbölümünün ve disiplin

tekniklerinin birlikte harmanlanmaları, karşılıklı bir etkileşime yol açar. Ortaya çıkan disiplinsel piramit, farklılaşma/ senkronizasyon ve görev denetiminin bir arada dayatıldığı bir mini-iktidar hücresi oluştururken; zamanın, bedenin ve güçlerin analitik olarak çerçevelenmesi de, tabii kılınacak gruplardan üretim mekanizmalarına kolaylıkla aktarılabilen işlevsel bir şema meydana getirir. Aynı zamanda, hiyerarşi yöntemlerinin kitlesel amaçlı olarak sanayi örgütlenmeleri üzerindeki izdüşümü, işbölümünün bu iktidar şemalarından hareketle biçimlendirilmesi için de bir model oluşturur.²¹ Bu anlamda, içsel bir otorite yapısına sahip olan kapitalist sanayinin gözetime yönelik temel nitelikteki diğer unsurlarını da, birbirini bütünler şekilde işbölümü, uzmanlaşma ve senkronizasyon oluşturmaktadır. Sanayileşmeyle birlikte ne iş olsa yapmaya hazır vasıfsız köylülerin yerine, rutin olarak standart nitelikteki tek bir işi yapmakta olan uzmanlaşmış işçiler ortaya çıkmıştır. Bu işçilerden azami düzeyde verim alınabilmesi ise, söz konusu gözetim ve disiplin teknikleri sayesinde mümkün olmuştur.

Üretimdeki genişlemenin devrimsel bir önem kazandığı kapitalizm içinde, bir dizi ayrılabilir ögeyi içeren işbölümü tümüyle toplumsal bir güce ulaşmıştır. İşbölümünde görülen karşılıklı ekonomik bağımlılık, kapitalist toplumun bütünleşmesinin temel özelliklerindedir. Marx'ın deyimiyle işbölümü, hem toplumsallaştırıcı hem de bölücü bir pratiği ortaya çıkarmaktadır. Bu gerçeği ilk fark edenlerden biri olan Adam Smith, üretici emek gücündeki en önemli gelişmenin işbölümü sayesinde sağlandığını ortaya koymuştur. Herkesçe bilinen örnek olayında gösterdiği gibi, iğne üretiminde tüm işlemleri tek başına yapan eski çalışma sistemindeki işçi, günde tek başına en fazla yirmi iğne üretebilirken; işbölümü, uzmanlaşma ve senkronizasyon ilkeleri doğrultusunda çalışan on işçi, on sekiz farklı işlemde bir ya da birkaçını yaparak günde 48 bin iğne üretmektedir. Buna yönelik karakteristik örneklerden bir diğeri de, üretiminin sıkı bir gözetim altında gerçekleştiği Ford'un "T Modeli" arabalarıdır. Ancak burada bir arabanın üretimi için 18 değil, 7 bin 882 farklı aşama gerekmektedir. Bu aşamalar, baştan sona sistematik ve katı bir gözetim eşliğinde gerçekleşmektedir. Çalışmanın aksamadan gerçekleşmesi ve işlerin montaj bandı üzerinde birbirine bağlı oluşu, senkronizasyonu

²¹ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 1992, s. 180

gerektirmektedir. Bir grup işçinin üretimin sadece tek bir aşamasını aksatması, montaj bandı üzerindeki tüm üretim aşamalarında tıkanma ve gecikmelere yol açmaktadır. Bunu önleme açısından gözetim, en katı ve en yoğun biçimselliğe bürünür. Makinelerin temposuna uymayı gerektiren zorunluluk, dinlenme ve yemek saatleri ile kahve molalarının standart sürelerle bağlanmasına yol açmıştır. Bunun daha ileri bir aşamasında da, söz konusu durum sadece fabrikayla sınırlı kalmayıp yaşamın tüm alanlarına yansımış; dünya üzerindeki sanayi uygarlıkları senkronizasyonu benimsemek zorunda kaldıklarından, bütün ülkelerdeki çalışanlar sanki tek bir aile gibi, aynı zaman dilimi içinde yatar, kalkar, kahvaltı eder, işe gider ve eve döner olmuşlardır.²²

Görüldüğü gibi tüm bunlar, sıkı bir gözetimle mümkündür. Bu yüzden gözetim, yaşamın tüm alanlarına yayılmış ve “yönetim” adı verilen bilimsel uygulamalarla desteklenmiştir. Tümüyle teknik ve mekanik bir karakteristik kazanan gözetim pratikleri, çocukluklarından yaşlılıklarına kadar bireylere yaşamları boyunca dayatılmış ve bu pratikleri içselleştirmeleri amaçlanmıştır.

ÇALIŞMA YAŞAMINDA GÖZETİME YÖNELİK SOSYO-EKONOMİK KURAMLAR

Konuyu biraz daha açmak ve temellendirmek açısından, çalışma yaşamında gözetimle ilgili kuramlara da değinilmelidir. Marx çalışma yaşamındaki gözetim olgusunu, fabrikalardaki çalışma düzeni ile işçiler üzerinden yola çıkarak analiz etmiş ve mevcut duruma sınıf ilişkileri bağlamında yaklaşmıştır. Taylor ve Fayol ise, çeşitli gözlemler sonrasında “bilimsel yönetim” olarak adlandırılan prosedürlerin çalışanların faaliyetlerini koordine etme ile yönlendirmeye nasıl hizmet ettiğini ve çalışanların davranışlarını gözlemlemenin bunda nasıl bir rol oynadığını ortaya koymuşlardır. Bunun sonucunda, gözetim eşliğinde çalışma bir sisteme ve ‘rasyonel’ özellikte yönetim ilkelerine bağlanırken, uzmanlaşma ve işbölümü hiyerarşik bir düzeni nedenleyecek şekilde ustabaşlar ile profesyonel yöneticileri ortaya çıkarmış; gözetim, bu hiyerarşi düzeni içinde bilimsel bir teknik haline dönüşmüştür. Weber emek güçleri içinde mekanik bir disiplini ortaya çıkaran ‘bilimsel yönetim’ biçimleri açısından, gözetim unsuru olarak ‘bürokrasi’yi incelemiştir. Foucault panoptikon metaforunu merkez alarak, hapisane

²² Alvin Toffler, *Üçüncü Dalga*, Çev: Ali Seden, İstanbul, Altın Yayınları, 1981, s. 84

ile fabrika arasında kurduğu analogiyle, yaşamın tüm alanlarının nasıl gözetim altına alındığını vurgulamıştır. Giddens da, kapitalist sistem ve modern dünya içinde gözetimin yoğunlaşmasını ulus-devlet ile kapitalizm bağlamında ayrı ayrı ele alarak; Marx, Weber ve Foucault’dan yola çıkarak mevcut durumu yeniden analiz etmiştir.

Emek ve Sermaye Açısından Bir Mücadele Unsuru Olarak Gözetim Teknikleri:

Marx’a göre modern toplumun karakteristik özelliği, beraberinde en yoğun şekliyle gözetim boyutunu getiren kapitalist ekonomi sistemidir. Kapitalist üretimin diğer sistemlerden ayrılan devrimsel özelliği, emek süreci ekseninde özgür ücretli emek ile sermayenin karşı karşıya gelmiş olmasıdır. Burada gözetim, fabrikalardaki emek ve sermaye arasındaki mücadelede cisimleşirken; işçilerin gözetimi, sermaye adına idari denetimin sürdürülmesinin bir aracı olarak görülür. Önceki dönemlerdeki baskı ve zorlamaya dayalı çalıştırma biçimleri, sanayi toplumuyla birlikte ortadan kalkmış ve işçiler biçimsel olarak özgür olmuşlardır; ancak işçilerin en düşük maliyet ile en fazla üretimi sağlamaları ve piyasa içi rekabette öne geçilebilmesi açısından, gözetim en temel araç olarak görülmüştür. Bu paralelde, işçileri gözetlemek ve disiplin altına alınmış bir güç olarak boyun eğdirmek üzere, “yönetim” adı verilen teknikler dizisi geliştirilmiştir. Marx, işçileri bir çatı altında toplamanın gözetim faaliyetleri açısından kilit öneme sahip olduğunun ve bu amaçla yeni teknolojiler geliştirileceğinin farkındaydı. Yönetim ile ilgili diğer kuramlarsa, verimliliği azami noktaya çıkarmanın yolu olarak sadece, işçileri fabrika çatısı altında bir araya getirme ve makinelerin tam randımanlı çalıştırılması gibi teknik unsurlar üzerinde durmuşlardır. Marx bunu bir adım daha ileri götürmüş ve işçilerin faaliyetlerinin gözlemlenmesi yoluyla emeğin disiplin altına alınması üzerinde yoğunlaşmıştır: “Bu gözetim, yönetim ve aracılık işlevi, kendine bağımlı olan çalışma işlevinin ortaklaşa olduğu andan itibaren, sermayenin işlevi haline gelmiş ve kapitalist işlev olarak özel nitelikler kazanmıştır.”²³

Marx sonrasında, toplumsal teori içinde gözetim olgusu temel nitelikte bir öneme kavuşmuştur.²⁴ Marx, üretimin gerçekleştiği üç farklı zeminden bahseder: Meta üretimi, çalışanlar tarafından metanın

²³ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 220

²⁴ Veyssel Bozkurt, “Gözetim ve İnternet: Özel Yaşamın Sonu mu?”, *Birikim Dergisi*, No:136, Ağustos 2000, s.69

üretildiği toplumsal ilişkiler ve bu toplumsal ilişkilerin ifade edilmiş şekli olarak bilgi üretimi. Üretim, her üç zeminde de ileri derecede bir gözetim eşliğinde gerçekleşir. Ancak üretimin hangi zemininden bahsedilirse edilsin, gözetimi kapsayan anahtar kelime 'disiplin'dir. İşçilerin fabrikalarda bir araya getirilmelerinin taşıdığı önemin yanında, üretimin maksimum verimliliğini ve gözetimi sağlayan asıl unsur disiplin teknikleri olmuştur. Fabrika, disiplin teknikleri ve gerekli düzenlemeler sağlanmadan, kapitalist üretim için tek başına fazla bir anlam ifade edemez.

İlkel biçimler içinde de olsa, çalışanların gözetimi modernite öncesindeki küçük atölyelerde de görülmekteydi. Korporatif nitelikteki küçük atölyelerin yerini, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda büyük atölyeler alınca, üst kademedeki bulunan birinin işçilerin davranışlarını sistematik olarak izlemesine dayalı gözetim söz konusu olmuştur.²⁵ Bu yüzden fabrikaların ilk dönemlerinde ortaya çıkan sorun, insanları sanayi öncesi döneme ait gelişigüzel çalışma alışkanlıklarından çekip almak ve onları kompleks bir nitelik sergileyen teknolojinin değişmeyen düzenliliğiyle özdeş hale getirmektir. Bu da, fabrikalardaki çalışma hızının ve kendine özgü mantıksal işlerliğin gereklerine uygun şekilde düzenlenen disiplin yönetmelikleriyle mümkün hale gelmiştir.²⁶ İşçiler ilk önce, fabrika disiplini içine sokulmuş ve başlarına buyruk tavırlardan uzaklaştırılmıştır. Bu anlamda kapitalizmin asıl başarısı, gözetime yönelik disiplinler yönetmeliklerin fabrikalarda uygulanmasıdır. Marx, bu pratiklerden bahsederken şunları söyler:

*"İşçinin, iş araçlarının tekdüze hareketlerine teknik bakımdan tabi oluşu ile, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireyleri içerisinde toplayan işçi topluluğunun kendine özgü yapısı, fabrikada tam bir sistem halini alan bir kışla disiplini yaratarak ... kontrol ve gözcülük işini ayrı bir uğraş haline getirir; böylece, çalışanları, işçiler ve gözcüler ya da sanayi ordusunun erleri ve çavuşları diye sınıflara bölmüş olur."*²⁷

Ordunun gelişim tarihinin sivil toplumun gelişiminin çarpıcı bir özeti olduğunu belirten Marx, fabrikalarda işçilerin gözlenmesinin,

²⁵ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, Çev: Işık Ergüden-Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 146

²⁶ Karl Marx, *Kapital I*, Sol Yayınları, Ankara, 1975, s. 452'den aktaran; Koray Çalışkan, *a.g.m.*, s. 15

²⁷ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Correspondance*, Paris, 1932, s. 105'den aktaran; Koray Çalışkan, *a.g.m.*, s. 16

ordudaki gözetimle benzeşim gösteren bir atölye disiplinine neden olduğu görüşündedir. İşçileri sürekli gözetim altında tutan ustabaşı ve yöneticiler, fabrika içi disiplinin temel unsurlarıdır.

Marx ile Foucault'nun analizlerinin bu noktada çakıştığı görülür. Gözetim konusundaki çalışmalarında ağırlığı 'disiplin'e verirken, referans noktasını 'iktidar' olarak belirleyen Foucault; Marx'ın saptamalarından yola çıkarak, tek bir 'iktidar'ın değil 'iktidarlar'ın bulunduğunu belirtmiştir. Heterojen nitelikteki bu iktidarlar, atölyede, fabrikada, orduda ve serflik ilişkilerinin söz konusu olduğu tüm tahakküm biçimleri içinde açığa çıkar. Buna bağlı olarak, çeşitli iktidar bölgeleri söz konusudur ve toplum bu farklı iktidarlardan oluşan bir takımadadır. Çalışanların gözetimi konusundaki ortak bakış açıları da, kapitalist üretim içinde "beden" in işlevi üzerine odaklanır. Marx için sermaye, canlı-emeğe ait gücü asimile etmek için kendini 'nesneleşmiş emek' olarak üretir; bu anlamda sermayenin hedefi, öznenin üretici gücüne yönelik olarak işçinin "beden" idir. Sermayenin ortaya çıkabilmesi için beden, hammadde ve üretim araçları kadar önemlidir; bu yüzden de, sermayenin birikimi açısından bedenin emek gücü yeniden üretilmelidir. Marx için bu disiplinler süreci, sadece bedenin üretkenliğini arttırma sorunu değil, uysal ve üretken öznelere ortaya çıkartmaya yönelik olarak insan bedenine yapılan uzun vadeli bir yatırımdır. Tüm bunlar, sıkı bir gözetim altında mümkün olabilecektir. Bu bakış açısı içinde Marx ve Foucault için gözetim teknolojilerinin temel unsurunu oluşturduğu kapitalizmde beden, üretimin ve uysal öznelere hedefleyen disiplinin temel unsurlarından biridir.

İşçilerin ve bedenin disipline edilerek gözetim altına alınması, en yoğun haliyle *bilimsel yönetim* ilkeleri içinde ortaya çıkmıştır. Bu ilkeler, içerdikleri mantık ve işleyiş gereği sanayi toplumunun can damarını oluşturmuşlar, sistem tümüyle bu ilkeler üzerine inşa edilmiştir.

Bilimsel Yönetim ve Gözetimin Çalışanları Mekanikleştirmesi:

İşçilerin bedensel güçlerinin titizlikle ölçülmesi ve gözetim eşliğinde program altına alınması sonucu ortaya çıkan teknikler bütünü, *yönetim* adı verilen kesin bir komuta sistemini gerektirmekteydi. Disipline edilen bireyin faaliyetleri, söz konusu ölçü kalıplarına göre bölümlere ayrılmalı; etkinlikler de, rahatça anlaşılabilmesi için kısa ve net emirlerle desteklenmeliydi. Ayrıca işletme içindeki uzmanlaşma ve

işbölümüyle yaşanan bölünme, hedeflenen verimin sağlanması doğrultusunda parçaların yeniden ve planlı şekilde bütünleştirilmesini gerektiriyordu. Bunu sağlamak üzere, -gözetim temelli olarak- yönetici, koordinatör ve başkan gibi tanımlamalar adı altında yeni birimler ortaya çıktı. Bu birimlerde, işlerin ne şekilde yürütüleceği veya kimlere verileceği saptanmakta, üretim hedeflerine yönelik planlar yapılmakta, üretim/dağıtım ve haberleşme gibi alanlar arasında da bağlantılar kurulmaktaydı.

İşletme içinde bunlara yönelik çözümler, yönetim ve organizasyon sorunları üzerine eğilerek bilimsel yönetimin ana ilkelerini ortaya atan Taylor'dan geldi. Üretim alanındaki maddi koşulların düşünsel alandaki yansımaları olan bu yaklaşım, fabrikadaki üretim sürecini zamanlama ve disiplin teknolojilerine bağlı düzenlemeler yapılmasına imkan verecek şekilde, en basit işlemlere bölme ve bu sayede üretim sürecinin detaylı analizini yapma üzerine temellenmişti.²⁸ Burada üretim süreci, verimliliği ve kazancı arttırmaya yönelik olarak en küçük ve en basit işlemlere bölünürken, diğer yandan da işçilerin kişilikleri yok sayılıyor; sürekli bir gözetime dayalı olarak, sorumluluk/yaratıcılık ve kişilik gerektiren işlerden uzak bir iş örgütlenmesi ortaya konuyordu. Bunun sonucunda da, 'mekanik işçilerin' veya disipline edilmiş itaatkar bir işçi grubunun ortaya çıkışı hedefleniyordu.

Hiyerarşik otorite ile katı örgüt yapısına dayanan '*bilimsel yönetim*' anlayışı içinde, özellikle üç temel nokta ön plana çıkmaktadır: Bir dizi basit deneye ve gözetime dayalı olarak çalışma sırasında ortaya çıkan savurganlıkları gözler önüne sermek; mevcut sorunların, olağanüstü becerilere sahip çalışanlar yerine, gözetime ve disipline dayalı bir yönetim anlayışı ile çözüleceğini kanıtlamak; en yüksek verimi sağlayacak yönetim anlayışının, sıkı bir gözetim ve belirlenen ilke/kurallara dayandığını ispat etmek.²⁹

Taylor, işi gözlenebilir en küçük parçalara ayırmış ve her parçayı yapabilmek için gerekli çalışma süresini kronometre yardımıyla saptamak suretiyle hareket ve zaman etütlerine dayandırmıştır. İş akışı ve gözetim teknikleri gibi konulara yönelik olarak, üretim sürecinde

verimliliği sağlayıcı rasyonalizasyonu hedefleyerek; hem organizasyonlarla ilgili fonksiyonel örgüt modelini geliştirmek suretiyle örgütlerde uzmanlaşma üzerine eğilmiş, hem de zaman ve hareket etütlerine bağlı olarak adıyla anılan ücret sistemini geliştirmiştir.³⁰ Tüm bunlar standardizasyon ile mümkün olmuştur. İşçinin attığı her adımın ve yaptığı her birim işin, standart hale getirilmesi ve kesin biçimde tanımlanmasıyla bilimsel bir özellik kazanacağına inanan Taylor'a göre; yüksek verimliliği hedefleyen bir iş, standart özellikteki tek bir aletle ve standart bir süre içinde yapılabilirdi. Bilimsel yönetim gereği, sadece üretim aşamasındaki standartlaştırma yeterli değildi; kişilerin kapasitelerini ortaya koyacak testlere dayalı olarak işe alma yöntemleri de standartlaştırılmıyordu.

Bunun yanında, bilimsel yönetim anlayışı iç süreçlerle de yakından ilişkilidir. Maliyetlerin ortaya konabilmesi için, işçilerin her yaptığının gözlemlenmesi yanında, yöneticiler tarafından değerlendirme altına alınması; bunun, üretimin en detaylı şekilde denetimi ile bütünleştirilmesi ve en son aşamada çeşitli yöntemlere dayalı olarak enformasyon toplayan merkez yönetici personeli aracılığıyla üretimin planlanması gerekmektedir. Bu da, belirli bir görev tanımına bağlı olarak çalışan işçi hiyerarşisi üzerindeki merkezi gözetim sistemleriyle mümkündür. Bu nedenle işletme yönetiminin yeni biçimleri içinde işçiler, gözetimin giderek daha da yoğunlaştırılmış biçimlerine maruz kalır ve kendilerini daha fazla gözlenir olarak bulurlar. Bu gözetim giderek sadece işverenler tarafından değil, iş arkadaşları ve hatta kendileri tarafından uygulanır hale gelir.

Bu gözetim, sadece fabrikalarda çalışan işçilerle sınırlı kalmamıştır. Taylor'un açtığı yoldan yürüyen Fayol, *Genel ve Sınai Yönetim* adı altında yeni ilkeler geliştirmiştir. İşletmenin işlevlerini, yönetim/ticaret/finans/güvenlik/muhasebe ve teknik olarak altı kategoride toplayarak, sorunların yönetsel beceri noksanlığından kaynaklandığını ileri sürmüştü; yönetimin işlevlerini, denetleme/eşgüdüm/örgütlenme/planlama ve yöneltme olarak belirlemiştir. En üst düzeyde verimin sağlanabilmesinin sıkı bir denetim ve gözetime bağlı olduğu sonucuna ulaşan Fayol, yönetimde geçerli olan on dört temel ilke belirlemiştir: İşbölümü, otorite, disiplin, hiyerarşi, merkezi yönetim,

²⁸ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Çev: Hüseyin Özel-Cemal Güzel, Ankara, Ayraç Yayınları, 2000, s.329

²⁹ Zeyyat Sabuncuoğlu, *Çalışma Psikolojisi*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 12

³⁰ Toker Dereli, *Organizasyonlarda Davranış*, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1976, s. 31

yönetim birliği, komuta birliği, personelin birliği, personelin işe bağlılığı, özel çıkarların genel çıkarlar doğrultusunda sınırlandırılması, emir verme, ücretleme, inisiyatif ve eşitlik.³¹ Bu ilkelerin tümü, uygulamada çalışanların sürekli gözetimini gerektirmekte; gözetim de, montaj bandı başındaki işçiden -idari ve yönetici sınıf da dahil- tüm çalışanlara kaymaktadır. Böylece, çalışanlar giderek kendilerine ait isteklerden ve ruhtan soyutlanmakta, düşünceleri/ ihtiyaçları ve hatta düşleri ellerinden alınmakta; içsel yaşantıları ise, ancak toplumsal sistemin karşılayabileceği arzuları üretecek şekilde 'toptan olarak yönetilmekte' ve programlanmaktadır.

Görüldüğü gibi, sanayi toplumuyla birlikte gözetimin niteliği de değişmiştir. İlkel imalat döneminde, sadece üretimin tipi, hammadde miktarları, kullanılan alet cinsleri, ürünlerin boyutları ve nitelikleri denetlenirken; sanayi toplumuyla birlikte bunlara, işçilerin faaliyetlerine, iş konusundaki yeterliliklerine, hızlarına, istekliliklerine, hal ve gidişlerine yönelik teknik bir gözetim de eklenmiştir. Bu gözetim, çırakların hemen yanında üretimde bulunan ustaların iç denetimlerinden ve kişisel bakışlarından çok farklıdır; çünkü, sadece bu işle görevli memur, ustabaşı, denetçi ve gözetmenlerce yapılmaktadır. Teknik gözetim, üretim aygıtı ile üretim sürecinin büyümesi ve daha karmaşıklaşması doğrultusunda, zorunlu ve kompleks hale gelmektedir. Böylece sınıai üretimin, özel mülkiyetin ve kar sisteminin ayrılmaz unsuru olarak gözetim, kendiliğinden üretim sürecinin bütünleyici bir parçası haline gelirken; aynı çatı altında ve aynı mantık içinde bir araya gelen gözetim sonucunda, bu konuda uzmanlaşmış ve işçilerden ayrılmış olan personel ile yeni bir hiyerarşi düzeni ortaya çıkmıştır. Bu aşamada Marx ile Foucault'nun da ortaya koyduğu gibi, işgücü üzerinde idari egemenlik sağlayan teknik gözetim, "... aynı anda hem üretim aygıtının bir iç parçası; hem de disiplinsel iktidarın uzmanlaşmış bir çarkı olduğu ölçüde, belirleyici bir ekonomik işlemci haline gelmektedir."³²

Sonuç olarak, işletmelerde sermayenin hükümranlığına dayanan teknik gözetime ait bu iki farklı biçimsellik, giderek birbirine daha da yaklaşmaktadır. Bir yandan işgücünü teknoloji ile koordine etmekte ve emek sürecinin tümüne yönelik sistem analizlerinin yapılmasına imkan vermekte, diğer yandan da basit şekildeki yüz yüze denetimin çok daha

üstünde bir denetim biçimini devreye sokmaktadır.

Bürokrasinin İşlevi ve Gözetimin Etkinliği:

Gözetimle ilgili ilk dönem analizlerde, onu sadece fabrikayla sınırlamayıp tüm modern örgütleri kapsayan bir bütünsellik içinde ele almak suretiyle en etkili olmuş kuramcı Weber'dir; gözetimin kapitalist işletmelerde oynadığı rolü yadsımamakla birlikte, gözetimin sadece sınıf ilişkileriyle sınırlanmasına karşı çıkmış ve onu çok daha geniş bir perspektif içinde ele almıştır. Bu anlamda gözetim, modern örgütler ile devlet idaresindeki yöneticilerin, bireyleri ve topluluğu 'fişlemeye' yönelik dosyalar tutması paralelinde, kişisel bilgiler içeren veri saklama tekniklerini ve bu verileri çağırma araçlarını geliştirdikleri bir yöntemi ifade eden "bürokrasi" ile çevrilidir. Marx'ın kuramının merkezinde yer alan kapitalist işletme ise, bürokrasinin sadece bir alt türüdür.

Bürokrasi, doğumundan ölümüne kadar herkesi sürekli izleyen ve hakkında bilgi toplayıp depolayan dev bir 'ağ'dır. Bürokrasinin bu ağı, günlük yaşam içindeki eylemleri ve alışkanlıkları sıkı bir gözetim altına alır. Üstelik bir örgüte resmi kayıt yaptırılmış olması, örgütler arasındaki koordinasyon sayesinde yeni kayıtların oluşumunu da beraberinde getireceğinden; zorunlu kamu görevlerinin yelpazesi git gide genişlerken, bu faaliyetleri sağlıklı şekilde koordine edebilmek amacıyla bürokratik örgütler toplumun her alanında çoğalarak kök salmaya başlarlar. Böylece insanların gündelik yaşamı, giderek daha yoğun şekilde bürokratik devletin her şeyi kapsayan dosyaları içinde belgelenmeye başlar.

Toplumsal yaşamı tümüyle kapsayan ilişkiler ağı içinde, bürokrasiye dayalı gözetimin temel ögesi, bireyler hakkında dosyaların tutulması ve belirli bir sistematik içinde saklanmasıdır. Sivil devlet ile bürokratik örgütlerin en yaygın özelliği olan bu dosyalama işlemi, örgütsel amaçların gerçekleştirilebilmesinin ve gözetim işlevine hizmet etmenin yolu olarak; teknik verimlilik ile kararlara yönelik öngörülebilirliği sağlama açısından, toplumu kapsayan modern yönetim anlayışının belgelere dayalı temeli niteliğindedir. Bu şekilde, bireylerin faaliyetleri ile geçmiş yaşamlarındaki eylemleri ve davranışları, kendileri hakkında tutulmuş dosyaları elinde bulunduran örgütlerce rahatlıkla izlenir, kontrol edilir ve hatta yönlendirilir.

Bunun çalışma yaşamına yansması, iki ayrı biçimde ortaya çıkar:

³¹ Zeyyat Sabuncuoğlu, *a.g.e.*, s. 14

³² Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 220

İlki, üst kademedekilerin (amirlerin, yöneticilerin) alt kademedekilerin (çalışanların, astların) yaptıklarını ve çalışmalarını doğrudan doğruya gözetim altına alması yoluyla; ikincisi ise, daha incelikli bir sistematik içinde, kişiler hakkında tutulan yazılı kayıtlar ve dosyalar şeklindedir.³³ Bunlardan ilkinde, çalışanlara ait her tür eylem ve üretim faaliyeti, bu konuda uzman görevlilerce (şefler, yöneticiler) direkt olarak ve çıplak gözle birebir izlenmektedir. Çalışanlarla ilgili her tür detayı içeren yazılı kayıtlar ile raporlara dayanan ikincisindeyse, işe geliş-gidiş saatleri, diğer çalışanlarla uyum düzeyi, amirlere karşı tutumlar, iş disiplini, üretim sürecindeki verimlilik düzeyi ve çalışma sırasında yapılan hatalı üretim miktarı gibi değerlendirmeler doğrultusunda, çalışanların işlerine devam ettirilip ettirilmeyecekleri/ ücret düzeyleri, terfi imkanları ve bu gibi konularda çeşitli kararlar verilir. Çalışanların geleceği bu dosyalar tarafından belirlenmektedir.

Bu arada, çalışmanın yürütüldüğü yerlerin mimari yapısı da, yönetim biçimleri ve yetki sistemleri paralelinde şekillenen gözetim pratikleriyle yakından ilişkilidir. Gözetim faaliyetleri, yazılı kayıtlar ve dosyalamalar yanında kişisel etkinlikleri denetlemeyi de gerektirdiğinden; yetkiyi elinde bulunduranlar için, itaati sağlamanın diğer bir yolu örgütlerin mimarisinden geçer. Bu noktada Weber ile Foucault'nun teorileri iç içe geçerek, bir bütünsellik teşkil eder. Çalışma yaşamında mimari yapılar, genellikle hiyerarşi yapılanmasını da ortaya koyacak şekilde inşa edilirler; örgütsel mimari, hiyerarşik yapı içindeki kişi ne kadar yükselirse, en tepede oturanın makamına o kadar yaklaşacağı bir ast-üst ilişkisine göre dizayn edilmiştir. Bu anlamda 'en üst kat' tabiri, örgütlerde tüm yetkileri elinde tutanlar anlamına gelir. Binalardaki koridor, açık alan ve oda düzenlemeleri, örgütün yetki sisteminin nasıl işlediği hakkında ipuçları verir. Örgüt içi mekanın dağılımındaki fiziksel mesafeler, bölümler arasında 'biz' ve 'onlar' şeklindeki ayrışmalara yol açacak gruplaşmalara neden olabilirken; mekanın iç içe girmiş olması veya açık büro sistemleri, yüz yüze ilişkilere dayanan 'birincil gruplar'ın daha kolay kurulmalarını sağlar. Bunun yanında Foucault, örgütlerin mimari yapılarındaki 'görünürlüğün' yetki kalıplarını nasıl etkilediğini, Weber'in bürokrasi kuramından yola çıkarak yeniden ele almıştır. Çalışanların görünürlüğü, çalışma yaşamındaki etkinliklerin gözetimi bağlamında; alt kadroların

³³ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, s. 311

ne şekilde denetim altına gireceklerini belirler. Bürokratik yapılanma içinde, en üst makamlara kadar herkes gözetim altındadır; ancak, kişinin hiyerarşi yapılanması içinde yeri ne denli alt kademelerde ise, davranışları da o oranda daha sıkı bir gözetime tabi olacaktır.³⁴

Görünürlüğü Tuzak Haline Getiren Bir Gözetim Pratiği Olarak Panoptikon:

Marx ile Weber'in analizleri, gözetim pratiklerinin çıkış noktası ve karakteristikleri açısından, aralarında bir uyumsuzluk ile gerilimi barındırır. Gözetime dayalı iktidar ilişkileri Marx için sınıf ilişkileri ekseninde fabrikalarda, Weber'e göre de bürokratik işbölümleri üzerinden modern örgütlerde su yüzüne çıkar. Foucault ise gözetime dayalı iktidarın, *tüm toplumsal yaşamı* bir ağ gibi içine aldığı görüşündedir; bu iktidarın, toplumsal yapıda mikro ve makro düzeylerde ortaya çıkan güç yapılanmaları sayesinde mevcut ilişkilerin tümünde bulunduğunu belirtir. Weber'in toplumsal ilişkiler yayılımı içinde Marx'ın fabrikayla sınırladığı boyutu genişletmesi gibi, Foucault da Weber'in bürokrasi ile sınırladığı alanın ötesine geçer. Teknik gözetim, modern dünyayı karakterize eden disiplinler iktidarın, toplum yüzeyinde dalga dalga yayılmasıdır. İnsan eylemlerinin zaman-mekan sınırları içine hapsedilmesinin, toplumsal yaşamı düzenlemenin başlıca araçlarından biri olduğu varsayımından yola çıkan Foucault; toplumsal ağ içindeki mikro-iktidar ilişkilerini temel alarak, fabrika ile hapisane arasında analogi kurar ve kuramını İngiliz düşünür Jeremy Bentham'ın gözetime dayalı bir mimari biçim olarak geliştirdiği *panoptikon* metaforu üzerine odaklar.

Panoptikon, mimari bir yapıyı ifade etmekten öte, bir sistemin mantığını ve toplumsal denetime yönelik işleyiş mekanizmalarını ortaya koyar. Bu, iç dinamikleri ile tüm toplumu dönüştüren ve bireyleri sürekli olarak gözetim altında tutan disiplinler bir mekanizmadır. Foucault panoptik toplumu, "*kişisel ve sürekli gözetim biçimi altında, denetim/cezalandırma ve ödüllendirme biçimi altında ve ıslah biçimi altında; yani, bireylerin bazı kurallara göre dönüştürülmesi ve şekillendirilmesi biçimi altında bireylere uygulanan bir iktidar biçimi*" olarak tanımlar.³⁵ Burada, tüm toplumu kapsayacak şekilde kendini gösteren ve gözetim-denetim-

³⁴ Anthony Giddens, *a.g.e.*, s. 309, 322

³⁵ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 237

islahtan oluşan üçlü yapı, günümüz toplumunda da geçerli olan iktidar ilişkilerinin temel boyutunu oluşturur. Bugün insanlık, Bentham'ın temellerini attığı ve programladığı panoptik toplumda hapis durumdadır. Panoptikon, toplum ve iktidar siyasalarının tüm çağlarda düşünüyü kurduğu bir ütopya'dır.

Foucault öncelikle, panoptikon ile modernite arasındaki ilişkiselliği gözler önüne serme hedefindedir. Modern toplum, sürekli bir gerilim ve mücadele alanı yaratan iktidar teknikleri ile stratejilerine bağlı olarak, "disipliner" bir karakteristik sergiler. Bunu da en keskin şekilde, toplumsal yaşamın mikro-kozmosunu oluşturan ve dokusuna kısa sürede nüfuz eden hapisane ve fabrika gibi kurumlarda görmek mümkündür. Panoptikon, cezalandıran ve ıslah eden disiplinler uygulamaları arasında bir hat oluşturur. Bunu yaparken, gözlem ile sınıflama üzerine temellenen ve toplumsal düzenin realize edilmiş şekilde yeniden üretimiyle yakından ilişkili olan Aydınlanmacı geleneği de, çıkış noktası olarak kullanır. Panoptikonun sosyal teori açısından getirmiş olduğu devrimsel yenilik, tabii olanları gözetlemek ve teslimiyet yaratmak için 'belirsizliği' itaat ettirmenin bir aracı olarak kullanılmasıdır.³⁶ Burada disiplinler bir mimari biçim yanında; bir mantık, bir iktidar tekniği ve siyasi bir teknoloji söz konusudur.

Gözetime dayalı bir iktidarı böylesine incelikli tekniklerle tüm toplumsal yapı üzerine oya gibi işleyen Bentham, panoptikonun kurumsal olarak sadece tek bir kurum ile sınırlandırmamış; asayiş ve sükunetin sağlanması için, toplumun tüm alanlarında uygulanmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. İşlev itibarıyla çeşitli görevlere sahip olan panoptikon tüm toplum üzerinde geçerlilik kazandığı taktirde, "...mahpusları cezalandırmaya, ama aynı zamanda hastaları tedavi etmeye, öğrencileri eğitmeye, delileri muhafaza etmeye, işçileri gözlemeye, dilenci ve aylakları çalıştırmaya" yarayacaktır.³⁷ Böylece, toplumsal güçler daha da kuvvetlenecek; üretim artacak, ekonomi gelişecek, eğitim yaygınlaşacak ve kamusal ahlakın seviyesi yükselecektir. Söz konusu işlevlerinden dolayı da, panoptik sistem erdemlerin kaynağı olacaktır. Hiyerarşiye dayanan, süreklilik gösteren ve tümüyle işlevsel bir niteliğe sahip olan teknik gözetim, gücünü beraberinde taşıdığı iktidar mekanizmalarına

³⁶ David Lyon, *a.g.e.*, s. 44, 92

³⁷ Jeremy Bentham, *Collected Works*, Ed: John Bowring, Londra, 1843, s. 40'dan aktaran; Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 258

borçludur. Normlara dayalı bu disiplinler iktidar, panoptik ilkeler sayesinde *bütünleşmiş* ve hem ekonomiye hem de uygulandığı düzeneğin amaçlarına içten bağlanmıştır. Bu da onu çok yönlü, otomatik ve anonim bir iktidar şeklinde örgütlemiştir. Bu iktidar temel ilkelerini, mekanların/ bedenlerin ve bakışların en ince ayrıntılara kadar hesaplanmış dağılımından almaktadır. Her yerde ve her zaman uyanık olan, toplumu hiçbir boşluk bırakmadan kesintisiz şekilde kat eden düzenekler şebekesi -ve burjuvazinin en büyük düşlerinden biri- olarak panoptikon; nesnesi ve amacı, disiplin ile gözetim ilişkileri olan "siyasal anatomi"nin genel ilkesidir.

Siyasal anatomi, 'özne' olarak insanın toplumsal kurgulanışı açısından ele alınmalıdır. Batı toplumlarında ekonomik verimlilik ve büyüme sürecinin ortaya çıktığı dönem olan on yedinci yüzyılda, iktidar ve bilgi metotları insanların yaşamını kontrol etme ve değiştirme misyonu yüklenmişlerdir. İnsanın biyolojik varoluşu olarak yaşam, ilk kez siyasi varoluşa yansımış; yaşam süreci, iktidarın ve bilginin kontrol alanına dahil olmuştu. Bunun sonucunda da Foucault'nun biyo-iktidar olarak adlandırdığı olgu, sınıai kapitalizmin kendini egemen üretim tarzı olarak dayattığı söz konusu süreçte tarihsel açıdan özgül bir iktidara dönüşmüştür. Sınıai kapitalizmin gelişiminin olmazsa olmaz nitelikteki yansımaları olan bu iktidar, *bedenlerin üretim süreci içine dahil edilmesini ve nüfusun ekonomik süreçlere göre adaptasyonunu* gerektirmiştir. Foucault burada iki ayrı -ve aynı zamanda birbiriyle bütünleşmiş- stratejiye işaret eder: Bedenin anatomo-politiği ve nüfusun biyo-politiği.³⁸ Bunlardan tarihsel bir önceliğe de sahip olan ilki, yani bedenin anatomo-politiği, insan bedenine bir makine gibi yaklaşır. Burada, kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu emek gücünün dönüşümünü hedef alan bir iktidar tekniği söz konusudur. İnsan bedeninin disipline edilmesiyle, çalışanların üretime yönelik yetenekleri en üst düzeye çıkacak ve uysallaştırılmış bedenlerden elde edilecek fayda ekonomik denetim sistemleriyle bütünleşerek, totalde maksimum verimliliğe yol açacaktır. Böylece, kapitalist sistemin ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulan emek-gücü havuzu, bu sistemin devamlılığını nedenleyecektir. Bunun bir adım sonrasında görülen nüfusun biyo-politiği ise, biyolojik sürecin dayanağı olan bedenlerden yola çıkarak demografik süreçlere ulaşır. Bu noktada, bireylerin üreme faaliyetleri temel alınarak; doğum-ölüm oranları, sağlık

³⁸ Koray Çalışkan, *a.g.m.*, s. 17

düzei, yaşam süresinin ortalama uzunluğu ve nüfusun düzenlenmesi bazında da yerleşim-göç gibi olgular öne çıkar. Bir dizi müdahale ile düzenleyici gözetimi gerektiren ve bedenlerin yığılmasını ifade eden demografik koşullar, sermayenin ana kaynağı olan insan kaynağının dolaşımını denetim altına alma amacındadır.³⁹ Her iki tip stratejinin de içinde yer aldığı bu iktidar biçimleri, son tahlilde yine panoptik bir gözetime dayanacaktır.

Buna göre panoptik iktidar, sahip olduğu mantık ve işlevsellik paralelinde, toplumsal yapıyı tümüyle etkisi altına almayı başarmıştır; mimari bir biçim olmanın ötesinde, öncelikle bir yönetim biçimidir: *'zihnin zihin üzerinde'* iktidarına dayanan bir yönetimi ifade etmektedir. Bu zihinsel yönetim içinde, bir toplum tipi tasarımları: Temel unsurlarını cemaat ve kamusal yaşam yerine, tümüyle kuşatılmış olarak sürekli gözetim altındaki bedenlerin oluşturduğu bir sistemdeki iktidar(lar)ın oluşturduğu bir toplum biçimidir bahsedilen. Bu bağlamda insanlık, kişisel ve sürekli bir gözetim altında, denetim/ cezalandırma ve ödüllendirme gibi mekanizmalara dayanan ve ıslah temelli olan; bireylerin belirli normlara göre dönüştürülmesi planında uygulanan bir iktidar biçiminin ifadesi olan panoptik toplumda yaşamaktadır. Mutlak anlamda genelleşmiş gözetim yapıları bulunmaktadır ve hızla yaygınlaşmakta olan bir gözetim iktidarı söz konusudur. Sokakta, okulda, hastane koğuşunda, fabrikada ya da bir başka kurumda olmak, aynı zamanda hapisanede olmak anlamını taşır; çünkü bireyler, sistematik bir gözetleme ve denetleme sistemine dahil edilmişlerdir.

Modernliğin Temel Bir Kurumsal Boyutu Olarak Gözetim:

Gözetimi öncelikli şekilde moderniteyle ilişkilendirerek, onun ayrılmaz bir parçası olarak kabul eden Giddens; modern toplumların idaresi ve işleyişinin, bürokratik kimlik kazanmış gözetim pratikleri ile mümkün olduğu görüşündedir. Bu yüzden gözetim, modern ve geleneksel toplumları birbirinden ayıran karakteristik özelliklerin başında gelir.⁴⁰

Giddens, modern toplumların hiçbiri diğerine indirgenemeyecek nitelikte dört büyük kurumsal boyutunun -kapitalizm, endüstriyalizm,

askeri güç ve gözetim- bulunduğunu; bunlardan gözetim araçlarının, söz konusu kurumsal boyutlar paralelinde ortaya çıkan yönetsel yoğunlaşma sonrasında, modernite içindeki örgütler açısından temel nitelikte bir işlevselliğe sahip olduğunu belirtir. Modern toplumda, bürokratik yapı ile iç içe girmiş olan gözetim faaliyetleri; en karakteristik biçimleriyle, bir yandan enformasyonun kontrolüne diğer yandan da toplumsal etkinliklerin denetimine dayanır. Sahip olduğu işlevsellik içinde, bürokratik örgütlerin temel bir niteliği olarak kendini kuran gözetim faaliyetleri; diğer üç kurumsal yapıyla yakın ilişki içindedir ve bunların denetimini sağlama amacıyla en tepede konuşlanmıştır.

Gözetim ile endüstriyalizm arasındaki ilişkisellik, fabrika ve işyerindeki yönetsel gücü pekiştirerek, endüstriyalizmin gücüne ve yayılımına destek sağlar. Özellikle montaj bandına dayalı üretim içinde işçiler, makineler/ çalışma arkadaşları ve denetçiler tarafından sıkı bir kontrol altındadır. Üretimin maksimize edilmesi ve aksamaması açısından, modern toplumlarda yönetim işlevi temel bir zorunluluk olarak ön plana çıkmakta ve başlıca kontrol aracı da gözetim olmaktadır. Gözetim asıl anlamını ve işlevselliğini ise, tarihsel gelişim süreci içinde kapitalizm ile kazanır. Kapitalizmle birlikte, sınıf tahakkümünün doğası tümüyle dönüşüme uğramış; kapitalist sistemin özünü oluşturan emek sözleşmesi sonrasında ücretli emek görece bir özgürlüğe kavuşurken, önceki dönemlerde emek üzerinde uygulanan zorlamanın yerini bilimsel yönetim anlayışı almıştır. Emek sözleşmesine dayalı olarak, emek üzerindeki şiddet kullanımı dışlanırken, onun yerine gözetim pratikleri geçmiştir.

Gözetimin yoğunlaşmasını kapitalizm ve ulus-devlet bağlamında ele alan Giddens, Foucault'dan yola çıkarak belli noktaları yeniden analiz etmiştir. Bu noktada gözetimin, kapitalizmin bir refleksi olmaktan öte kendi başına bir iktidar kaynağı olduğu konusundaki görüşe katılan Giddens; yine de fabrika ile hapisane arasındaki analogiyi çok abartılı bulmuş ve Foucault'nun ulus-devlet içinde idari iktidarın genel doğasını açıklarken, panoptizmin disipline edici iktidarını 'azami' gördüğü ölçüde yanılmış olduğunu belirtmiştir.⁴¹ Buna göre, Foucault'nun bürokratik örgütlerin yönetiminde en etkin yolun gözetimin en üst seviyeye çıkarılmasıyla elde edildiği şeklindeki görüşleri; hapisane gibi

³⁹ Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, Çev: Hülya Tufan, İstanbul, Afa Yayınları, 1986, s. 143

⁴⁰ Christopher Dandeker, "Surveillance and Modernity", *The Polity Reader In Social Theory*, Oxford: Polity Press, 1994, s. 292

⁴¹ David Lyon, *a.g.e.*, s. 20, 106

zamanın tümünün orada geçirildiği ve insanların yaşamları üzerinde tam bir denetim yetkisine sahip kurumlar açısından geçerli olsa da, günün sadece belirli bir kısmını kapsayan ve disipline edici iktidarın fazlasıyla dağılmış durumda bulunduğu -fabrika, okul, devlet dairesi gibi- kurumlar açısından aynı geçerliliğe sahip değildir. Hapishanelerde, insanlar zorla kapatılmış olduklarından ve kendileri üzerinde idari baskı kuranlara karşı düşmanca duygular beslediklerinden, buradaki doğrudan gözetim kabul edilebilir. Fakat aynı durum, fabrika ve işyerleri için geçerli değildir; çalışanlar buraya zorla hapsedilmiş değildirlere. İşyerinin kapısından içeri, kendi iradeleriyle ve "özgür ücretli emek" girerler. Çalışma, günlük yaşam içindeki zaman dilimlerinden sadece bir kısmını kapsar. Çalışanların istedikleri zaman çalışma koşullarını veya ücret artışlarını beğenmeyerek, yasal şekilde direnişe gitme hakları da bulunmaktadır. Yani, bedenler Foucault'nun söylediği kadar 'uysal' değildir. Bunun yanında, yöneticilerin hedeflere ulaşmak için çalışanların işbirliğini istedikleri kurumlarda; aşırı yoğunluktaki teknik gözetim, yaptıkları işe katılmak için fırsatların kendilerine kapatıldığını düşünecek olan çalışanları işe yabancılaştırır.⁴²

Günümüzdeki gelişmeler de, Giddens'in bu görüşlerini doğrulamaktadır. Montaj hattına bağlı üretim aşamasında çok sıkı bir gözetimin söz konusu olduğu ve hiyerarşinin en katı haliyle bulunduğu işletmeler, zaman zaman büyük sorunlarla karşılaşmışlar ve günümüzde bunları aşmak için 'esnek üretim' sistemlerine başvurmuşlardır. Burada hiyerarşi giderek basıklaştırılırken, gözetim görece şekilde çalışanların inisiyatifine bırakılmıştır. Bu açıdan hapishane, tüm örgütleri kapsamı açısından karakteristik bir örnek oluşturmamaktadır.

SONUÇ

Enformasyon teknolojileri ile küreselleşme bağlamında son dönemde yoğun biçimde gündeme gelen ve özellikle sosyal bilimlerdeki çalışmalara konu olan gözetim olgusu, günümüze özgü yeni bir uygulama değildir. İnsanlık tarihinin tüm aşamalarında egemen kesimler ile iktidarların en etkili mekanizmalarından biri olan gözetim pratiklerine, antikiteden bu yana toplumsal denetim amacıyla sık sık

başvurulmuştur. Ulus-devletle birlikte gerçek anlamda bir kurumsallaşma yaşayarak idari yönetim pratiklerine damgasını vuran ve bu çalışmada 'teknik gözetim' olarak adlandırılan evrede ise, modernite ile sınıai kapitalizm içinde bireylerin gözetim pratikleri yoluyla disipline edilerek üretici güçlerinden maksimum derecede yararlanılması hedeflenmiştir. Toplumsal yaşamın çeşitli alanlarındaki sistematik denetimine dayanan 'teknik gözetim'in temel unsurlarını, sanayi kentleri ile kapitalist işletme sayısında artışlar, işverenlerin verimlilik ve kar arayışları, örgütlerdeki bürokratik yapılanma ve idari yönetim pratikleri gibi bileşenler oluşturmaktadır. Bu evredeki gözetimin karakteristiklerini, sınıai alanda 'bilimsel yönetim ilkeleri' ve kamusal alanda da 'bürokrasi' içinde en saf haliyle bulmak mümkündür.

Sonuç olarak, gözetim pratiklerinin toplumsal yaşamda böylesine egemenlik kurmasındaki başlıca etken, teknoloji ile iktidarlar arasındaki ortaklık olmuştur. Teknolojide yaşanan gelişmeler ve sosyo-ekonomik yapıdaki dönüşümler sonrasında gündelik yaşama damgasını vuran gözetim pratikleri, hızla kurumsallaşarak toplumu her yönden çember içine almışlar; bireyleri yaşamın her anında, özellikle de gerçekleştirdikleri üretimsel etkinliklerde, merkezi bir gözetimin merceği altına yerleştirmişlerdir. Toplumsal yaşama bir eyleyen ve tüketici olarak katılan bireyler, sanayi toplumu ile birlikte gözetim pratiklerinin nefesini her an biraz daha fazla üzerinde hissetmeye başlamıştır.

⁴²Anthony Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, Çev: Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s. 274

KAYNAKÇA

- Bauman, Zygmunt; **Yasa Koyucular ve Yorumcular**, Çev: K. Atakay, İstanbul, Metis Yayınları, 1996
- Bozkurt, Veysel; "Gözetim ve internet: Özel yaşamın sonu mu?", **Birikim Dergisi**, No: 136, Ağustos 2000
- "Sanal cemaatler", **Birikim Dergisi**, No: 127, Kasım 1999
- Coşkun, Enis; **Küresel Gözaltı**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2000
- Çalışkan, Koray; "Kapital ve Disiplin", Çev: Z. Çatay, **Birikim Dergisi**, No: 90, Ekim 1996
- Dandaker, Christopher; "Surveillance and Modernity", **The Polity Reader In Social Theory**, Oxford, Polity Press, 1994
- Dereli, Toker; **Organizasyonlarda Davranış**, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1976
- Giddens, Anthony - Pierson, Christopher; **Modernliği Anlamlandırmak**, Çev: S. Uyurkulak - M. Sağlam, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001
- Giddens, Anthony; **İleri Toplumların Sınıf Yapısı**, Çev: Ö. Baldık, İstanbul, Birey Yayınları, 1999
- Modernliğin Sonuçları**, Çev: E. Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1994
- Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori**, Çev: T. Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 2000
- Sosyoloji**, Çev: H. Özel - C. Güzel, Ankara, Ayraç Yayınları, 2000
- Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi**, Çev: Ü. Tatlıcan, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2000
- Foucault, Michel; **Büyük Kapatılma**, Çev: I. Ergüden - F. Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000
- Cinselliğin Tarihi**, Çev: H. Tufan, İstanbul, Afa Yayınları, 1986
- Deliliğin Tarihi**, Çev: M. A. Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 2000
- Hapishanenin Doğuşu**, Çev: M. A. Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 1992
- Özne ve İktidar**, Çev: I. Ergüden - F. Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000
- Knoke, William; **Bold New World**, New York, Kodansha International, 1996
- Lyon, David; **Elektronik Göz**, Çev: D. Hattatoğlu, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1997
- Sabuncuoğlu, Zeyyat; **Çalışma Psikolojisi**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1987
- Sezer, Baykan; **Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı**, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990
- Toffler, Alvin; **Üçüncü Dalga**, Çev: A. Seden, İstanbul, Altın Yayınları, 1981
- Yeni Güçler Yeni Şoklar**, Çev: B. Çorakçı, İstanbul, Altın Yayınları, 1992